

KNIOVNÍ FONDY PRAŽSKÉ UNIVERSITNÍ KNIHOVNY V LETECH 1777-1918

Zdeněk Franc

Základem existence a východiskem pro poskytování služeb každé knihovny je její knihovní fond. V encyklopedické literatuře jsou významné knihovny charakterizovány především velikostí fondu, počtem jeho svazků nebo knihovních jednotek. Velikost a charakter fondu určují druh, zaměření i specifčnost postavení dané knihovny. Dějiny růstu a uspořádání fondu jsou do značné míry i dějinami knihovny. Platí to hlavně o knihovnách velkých a starých a pro pražskou Universitní knihovnu to platí obzvláště.

I. Historie

O knihovním fondu pražské Universitní knihovny, předchůdkyně dnešní Národní knihovny ČR, lze v plném smyslu tohoto názvu hovořit od roku 1777. Tehdy dvorským de-

kretem ze dne 6. 2. 1777 bylo rozhodnuto o spojení tzv. Novokarolinské knihovny, která sloužila v Karolinu univerzitní fakultě právnické a lékařské a byla nejstarší (odvozovala svůj původ od počátku univerzity ve 14. století), tzv. Klementinské knihovny (původně do roku 1773 jezuitské), sloužící fakultě teologické a filozofické, a tří knihoven hrabat Kinských (Velké, Malé a Vojenské). Takto spojené knihovny s trvalým sídlem v Klementinu nesly název c.k. Universitní knihovna (UK) a od roku 1887 c.k. Veřejná a universitní knihovna (VUK). Knihovní fond spojených knihoven se v době sloučení odhadoval u Novokarolinské na cca 13 000 svazků, u Klementinské přes 15 000 svazků a u tří knihoven Kinských přes 10 000 svazků. Celý fond UK činil tedy v době spojení jejích původních složek asi 40 000 (podle některých odhadů až 50 000) svazků rukopisů, knih, map, rytin, vesměs velmi různorodých, pocházejících převážně ze 17. a 18. století a vcelku málo uspořádaných. Avšak z hlediska stáří (počet rukopisných kodexů a starých tisků), oborové a jazykové plurality a celkového počtu jednotek šlo tehdy o největší a nejvýznamnější celek jednotného knihovního fondu v českých zemích. Tento primát si pak dotýčný, oborově stále více univerzální fond uchoval trvale až do současnosti.

Osvícenský absolutismus císaře Josefa II. (již jako spoluvladaře své matky a pak za jeho vlády 1780-1790) se promítl i do knihovnictví. Poprvé v Evropě došlo tehdy k pokusu o celostátní centralizované usměrňování a řízení knihoven. Tzv. Rautenstrauchova směrnice z dubna 1778 závazně určovala veřejnou přístupnost všech státních knihoven včetně univerzitních (což bylo v tehdejší Evropě revolučním činem), jednotnou otevírací dobu, jednotné lhůty výpůjček, abecední lístkový katalog jako hlavní katalog a pro státní knihovny stanovila personální systematizaci. Pro knihovní fond nařizovala směrnice roztrždit knihy podle sedmi základních oborů (teologie, filozofie, právo, lékařství, matematika, historie, filologie), seřadit knihy uvnitř uvedených oborů v následnosti: historie oboru, generálie, jednotlivá díla podle roku vydání a formátu, stavět svazky v regálech volně, aby bylo místo pro přírůstky, označit knihy značkami: římská číslice = skříň, velké písmeno = police, arabská číslice = pořadové číslo knihy, do jednotlivých polic skříně řadit knihy zdola od spodní police. Tyto zásady byly ve své době značným pokrokem a některé z nich se využívají dodnes.

Důsledná realizace uvedených zásad v praxi, zejména tvorba jednotného katalogu, byla však značně náročná a nutně dlouhodobá. V pražské UK to podmiňovaly především změny v rozsahu a oborovém zaměření knihovního fondu díky masovému svozu knih ze zrušených klášterů a později též personální, finanční a prostorové problémy. Od roku 1776 byly předávány do Klementina knihovny zrušených jezuitských kolejí, rezidencí a profesních domů z Čech. Dvorským dekretem z roku 1781 byly zrušeny všechny kláštery, které se nezabývaly vyučováním, pěstováním věd a péčí o nemocné. Šlo o téměř polovinu klášterů v zemi bez ohledu na kulturní a historický význam některých z nich. Rušení probíhalo až do roku 1790. Knihy ze zrušených klášterů byly předávány v Čechách pražské

Universitní a na Moravě olomoucké Studijní knihovně. Pochopitelně při tom bylo mnoho knih rozkradeno nebo poškozeno. Při tehdejší ekonomické a vzdělanostní úrovni obyvatelstva se našlo jen velmi málo zainteresovaných a solventních kupců vyřazených duplikátů a multiplikátů. Knihy se proto prodávaly velmi levně, někdy jen za cenu makulatury. Přejímání, třídění, pořádání a později katalogizování těchto přírůstků i celého fondu se protáhlo až do dvacátých let 19. století.

Co do množství svazků reprezentoval fond v letech 1777-1918 tyto počty:

1780 – 100 000	1850 – 109 186	1890 – 207 614
1801 – 147 000	1860 – 126 103	1900 – 269 564
1838 – 97 920	1870 – 147 327	1910 – 358 744
1840 – 99 333	1880 – 177 586	1918 – 420 355

Po vyřídění duplikátů a multiplikátů ze svozů klášterních knihoven a po vynuceném předání některých rukopisů a svazků do Vídně velikost fondu až do šedesátých let 19. století v podstatě stagnovala. Roční přírůstky kolísaly mezi tisícem až dvěma tisíci svazky a teprve v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století vzrostly na asi 3000 svazků a v desetiletí před I. světovou válkou až na 11 000 svazků. Největší přírůstek – 12 245 svazků – byl zaznamenán v roce 1914.

2. Zdroje získávání fondu

Zdrojem přírůstku fondu byly povinné výtisky, nákup, dary a počátkem 20. století také výměna.

Povinné výtisky zasílali od roku 1782 pražští tiskaři, od roku 1807 tiskaři z celých Čech a od roku 1811 byly povinné výtisky rozšířeny i na noviny, mapy, rytiny a další dokumenty. Šlo o nejstarší povinný výtisk v zemích tehdejší habsburské monarchie. Ze zemí Koruny České se však týkal pouze Čech, nikoli Moravy a tzv. rakouského Slezska. V průměru představovaly povinné výtisky asi 30 % všech přírůstků.

Nákup knih závisel především na výši státního finančního příspěvku. Ten byl sice průběžně trvalý, ale ve srovnání s osvícenským obdobím konce 18. století se za napoleonských válek a období metternichovského absolutismu značně snížil. Tento pokles trval až do padesátých let 19. století. O postupné zvyšování státního příspěvku se později nejvíce zasloužili ředitelé Šafařík a Hanuš. Od roku 1826 činil příspěvek 1600 zl (zlatých) ročně, v polovině století se zvýšil na 2500 zl a v roce 1860 na 9000 zl. Od roku 1862 dostávala knihovna navíc jako státní dotaci ještě imatrikulační taxy studentů univerzity a od roku 1907 byly navíc zavedeny povinné tzv. bibliotéční příspěvky studentů. Od roku 1890 vzrostla státní dotace na 36 000 K (korun), což se nominálně i reálně rovnalo dřívějším 18 000 zl. V této výši přetrvávala dotace až do první světové války. Taxy a bibliotéční příspěvky studentů kolísaly podle počtu posluchačů univerzity, a to mezi 10-30 tisíci K

ročně. Po rozdělení univerzity na českou a německou část v roce 1882 zůstala knihovna nerozdělena a sloužila oběma částem univerzity s odlišným vyučovacím jazykem. Na platbách od studentů se v průběhu let 1882-1918 podílela česká část zhruba dvěma třetinami, německá část pak jednou třetinou. Celkové roční příjmy knihovny činily po roce 1900 (bez mezd pracovníků) 60-68 tisíc K. Z toho se vydávalo na nákup knih a časopisů v průměru 71 % a na jejich vazbu 2 %. Za I. světové války však poklesly proti předválečnému stavu přírůstky knihovny o 30 % a příjmy nominálně o 29 % a navíc byly znehodnocovány narůstající válečnou inflací.

Dále se po celé sledované období knihovní fond zvětšoval díky odkazům a darům knih a někdy i celých knihoven od univerzitních mistrů, absolventů univerzity, šlechticů, měšťanů, duchovních a později i jiných institucí včetně vlády. Prvním a nejstarším donátorem byl již císař Karel IV. S dary největších knihovních celků bývaly někdy potíže. Např. knihovna hraběte Josefa ze Šternberka, odkázaná univerzitě roku 1701, byla do Novokarolinské knihovny předána až o 25 let později. Roku 1725 univerzitě darovaná knihovna lékaře Františka Löwa z Ebersfeldu (1648-1725) byla předána do Klementina až po 53 letech roku 1782. Václav Vavřinec zVřesovic (1532-1578, teolog a alchymista) odkázal svou v podstatě ještě renesanční knihovnu malostranské obci. Ta ji teprve až po 200 letech vyzvedla ze sklepa a v roce 1780 předala do UK. Z popudu univerzity a z pravidelné státní dotace nakupoval od roku 1767 profesor politických věd Josef Ignác Buček (1741-1821) knihy z oboru obchodu, financí a policejní agendy. Přes opětovné výzvy k předání těchto knih do UK profesor 20 let vzdoroval a soubor 719 svazků předal knihovně až po Bučkově smrti jeho syn. V roce 1837 dostala knihovna k všeobecnému užítku dílo W. A. Mozarta, 1845 koupila vláda knihovnu chirurga a internisty prof. Krombholze (1782-1843), roku 1855 byla zakoupena knihovna slovenského filozofa Jiřího Ribaye (1754-1812), 1856 zakoupila pro UK vláda knihovnu německého filologa Karla Fridricha Hermana (1804-1855), 1873 darovali sběratelé knihovně sbírku rukopisů a starých tisků, roku 1875 bylo získáno 4115 svazků ze soukromé knihovny bývalého rakouského císaře Ferdinanda I. (vládl v letech 1835-1848 a po vynucené abdikaci dožíval 27 let daleko od Vídně na Pražském hradě).

Od konce 19. století osciloval roční počet darovaných svazků kolem čísla 900 a měnil se jejich charakter. Většinou nešlo již o dary celých osobních knihoven jednotlivců, ale hlavně o několikasvazkové dary osob, spolků, domácích i zahraničních vědeckých společností, které samy projevíly zájem, aby jimi vydaná díla byla ve fondu pražské VUK. Dary přicházely i od ministerstev některých zahraničních zemí (Francie, Německo, Itálie). Autorita knihovny byla tedy uznávána i v zahraničí.

Výměna svazků s jinými knihovnami a institucemi představovala nejmenší část přírůstků knihovny. V průběhu sledovaného období tvořila méně než jedno procento přírůstků.

3. Charakter fondu

Během 19. století se postupně měnilo složení fondu UK z jazykového hlediska. V 16. a 17. století bylo podle odhadu ve fondu asi 70 % knih latinských, 15 % německých a 15 % českých. Odhad z devadesátých let 18. století uvádí 75 % latinských, 10 % německých, 10 % českých a 5 % z ostatních jazyků (hebrejsky, francouzsky, italsky aj.).

Centrální snahy habsburské monarchie preferovaly v 18. století němčinu jako dorozumivací jazyk mnohonárodnostního soustátí a v roce 1784 pak byla vyhlášena i za jediný úřední jazyk. To vedlo k nárůstu jazykově německé literatury přicházející do UK v rámci povinného výtisku. Za rok 1807-1808 to bylo 68 % knih německých, 29 % českých, 2 % latinských a 1 % z ostatních jazyků. V roce 1831 to bylo 51 % knih německých, 38 % českých a 3 % latinských. V revolučním roce 1848 pak činil přírůstek německých knih 29 % a českých 71 %. Trend převahy jazykově českých přírůstků v rámci povinného výtisku pokračoval i v dalších letech, zvláště od let osmdesátých, kdy čeština byla fakticky zrovnoprávněna s němčinou jako úřední jazyk. Avšak německé knihy a časopisy byly stále daleko nejpočetnější částí cizojazyčného fondu knihovny po celý zbytek sledovaného období, jak prokázaly dílčí sondy v generálním katalogu.

O vývoji oborového, obsahového nebo jinak pozoruhodného složení fondu knihovny bohužel nemáme dosti spolehlivých informací. Určitou sondou do zastoupení významnějších děl z hlediska oborového, věcně obsahového, jazykového, místa a doby vydání mohou být nejstarší tištěné dějiny knihovny od Antonína Spirka z roku 1844 (*Geschichte und Beschreibung der k.k. Universitäts-Bibliothek zu Prag*. Wien 1844. 110 s.).

Antonín Spirk (1787-1847) byl od roku 1828 až do své smrti ředitelem UK. Jeho dějiny knihovny obsahují pětačtyřicetistránkovou přílohu „cenných (werthvoller) děl a rukopisů knihovny“. Uvádí zde 1457 knižních děl, 45 rukopisů a do tohoto souboru zahrnul asi 3 % titulů z celého fondu. Protože Spirk za svého ředitelování dokončil zpracování jmenného generálního lístkového katalogu knihovny a zahájil budování předmětového katalogu, byl s charakterem fondu a s odbornou hodnotou jednotlivých titulů zřejmě dobře obeznámen. Jeho popis v souboru uvedených děl není však jednotný. Vždy se v jazyce originálu uvádí autor, název díla, většinou místo a rok vydání, někdy vydavatel a zdá se, že vždy počet svazků díla. Z těchto údajů lze pak odvodit některé další znaky fondu: Naprostá většina vybraných titulů pochází ze 16. až 18. století. I když je soubor datován rokem 1844, zastoupení čtyř dekad 19. století je velmi malé. Z jazykového hlediska ve vybraném souboru výrazně převládají díla latinská a francouzská. Další jazyky se vyskytují velmi sporadicky, což platí i o češtině a němčině. Z hlediska místa vydání jsou nejpočetněji zastoupeny země hlásící se ke katolictví a naopak země, v nichž převládla reformace, jsou zastoupeny mnohem méně. Výjimkou je Holandsko. Podle jmen autorů a názvů děl je obtížné určit přesněji jejich obsahová zaměření. Na první pohled počtem vyniká tvorba an-

tických klasiků, náboženská literatura, historiografie a celkově humanistická orientace.

Spirk neuvádí žádná kritéria, podle kterých svůj silně výběrový seznam sestavil. Zřejmě vycházel z fondu, který dobře znal a jehož profil obsahově dlouho usměrňovala protireformace. Sám jako profesor italské literatury na univerzitě se možná neubráníl preferování této literatury a těžko můžeme posoudit, do jaké míry byl objektivní při hodnocení děl jiných literatur. Přesto jeho soubor jako celek leccos vypovídá nebo napovídá o charakteru knihovního fondu UK koncem první poloviny 19. století.

4. Sekundární fondy

Sekundární fondy tvoří přírůstkové a místní seznamy, katalogy, kartotéky a soupisy jednotek knihovního fondu podle různých hledisek. Budování katalogů nařizovaly většinou již celostátní směrnice z roku 1778 a 1816, avšak v podmínkách pražské UK bylo nutno vycházet z dané reality, kdy v období svozů z klášterů fond knihovny vzrostl více než dvojnásobně, tedy na asi 147 000 svazků, takže bylo třeba tento fond především vytrídít a uspořádat. Tvůrčím způsobem si v těchto otázkách počínal ředitel Karel Rafael Ungar (1744-1807), který stál v čele knihovny v letech 1780-1807. Jeho tehdejší zásadní rozhodnutí o uspořádání, vnitřním rozčlenění a zpracování fondu, jakož i o formování jednotlivých agend a služeb, to vše ovlivnilo vývoj UK prakticky v celém devatenáctém století a v něm i ve století dvacátém.

Katalogizační práce orientoval Ungar na budování dílčích oborových lístkových katalogů podle jím založeného roztrídění fondu do skupin a podskupin podle oborů. Tyto práce pokračovaly i za dalších ředitelů po Ungarovi až do dvacátých let 19. století. Byly též budovány přírůstkové a místní seznamy. K vlastní práci na vytvoření generálního katalogu knihovny se přikročilo teprve po důkladné revizi oborových katalogů, a to až v roce 1821. Generální katalog byl dobudován roku 1830 již pod vedením ředitele Spirka. Zásluhou tohoto ředitele byl založen též první předmětový katalog knihovny, který existuje dodnes a je jedním z nejstarších ve střední Evropě.

V důsledku finančních a personálních obtíží však postupně klesala kvalita záznamů a informační hodnota celého generálního katalogu. O nápravu se pokusil až koncem 19. století ředitel Kukula, který za cenu omezení jiných prací naplánoval rekatalogizaci celého fondu. Záměr se však nepodařilo zcela uskutečnit. Velká část záznamů byla jen přepsána nebo přelepena na normalizované karty formátu 200 x 150 mm. V letech 1906-1907 byl celý generální katalog přepsán do svazkových katalogů určených čtenářům. V roce 1918 měl hlavní katalog 307 093 lístků. Dokončení rekatalogizace spadá však až do období po roce 1918.

Katalogy rukopisů UK zpracoval v letech 1816-1818 kněz a historik Jan Nepomuk Zimmermann (1788-1836). V roce 1858 navrhl ředitel Šafařík pražskému místodržitelství vydat katalog UK tiskem. Návrh byl však Akademií věd ve Vídni a poté i vládou zamítnut. Pravděpodobně proto, že pražská knihovna by tím předběhla vídeňskou

Dvorní knihovnu. V letech 1905-1906 vydal filolog a literární historik Josef Truhlář (1840-1914) tiskem soupis latinských a soupis českých rukopisů knihovny. Katalog německých rukopisů do poloviny 16. století zpracoval filolog Walter Dolch (1909). Na popisu fondu archiválií (asi 120 000 listin), který byl v roce 1950 předán Státnímu ústřednímu archivu, se podílel historik Ferdinand Tadra.

Charakter fondu UK, zejména při nákupu přírůstků, ale i při zpracování a využívání fondu, nesporně ovlivňovaly osobnosti jednotlivých ředitelů, kteří až do roku 1910 byli nazýváni bibliotékáři. Většina z nich se totiž mohla pochlubit již před nástupem do ředitelské funkce vlastní vědeckou, publikační, vysokoškolskou pedagogickou nebo jinak významnou činností a v důsledku toho i širokým kulturním rozhledem a kvalifikovanou znalostí potřeb vědecké knihovny. Postupně to byli zejména ředitelé Samuel Václav Mende, Karel Maria Charuel, Karel Rafael Ungar,

František Faustin Procházka, František Posselt, Antonín Spirk, Pavel Josef Šafařík, Ignác Jan Hanuš a Richard Kukula. V podstatě totéž lze říci i o většině tehdejších knihovníků. Jména nejméně poloviny z nich nacházíme ve všeobecných nebo odborných encyklopediích od Riegrova slovníku naučného až po současnost, a to opět díky jejich vědecké, publicistické nebo jinak záslužné činnosti. To vše mělo pochopitelně pozitivní vliv na získávání, zpracování a zprostředkování knihovního fondu Univerzitní knihovny.

Poznámka redakce:

Výše publikovaný článek byl zřejmě posledním příspěvkem dr. France, který vzhledem k úmrtí autora již nebylo možno doplnit poznámkovým aparátem, jak je zvykem.

